

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL3064 Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Lehçelerinin Tarihsel Grameri

14. Ders “Sibirya Grubu Türk Lehçelerinde Emir Kipi”, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2020.

Sibirya Grubu Türk Lehçelerinde Emir Kipi

Emir formu yapılması gereken bir işin veya eylemin kesinlik bildirerek anlatır. Emir kipinin çekiminde genellikle I. kişi ekinin varlığı kabul edilmez (Korkmaz 2009: 666). Bununla birlikte Muharrem Ergin her şahıs için ayrı emir kipinin olduğunu belirtir. Ayrıca M. Ergin, her emir ekinin aynı zamanda bir şahıs ifade etmesi anlamına geldiği belirtir (2009: 304).

Sibirya Türk lehçelerinde emir kategorisi emir dışında istek, dilek, rica gibi birden fazla işlevi vardır. Şahıslara göre işlevleri farklılık gösterebilmektedir. Saha Türkçesinde emir kategorisi diğer Türk lehçelerine göre farklılık göstermektedir. Emir kategorisi şimdiki zaman ve gelecek zaman yapılarında olmak üzere iki tip çekimi söz konusudur. Şimdiki zaman emir şekli aynı zamanda istek ve rica da ifade eder.

Eski Türkçede Gabain, emir eklerini dilek kipleri başlığı altında vermektedir. Teklik birinci şahıs için *-ayın*, *-äyin* eklerini verir. *n ağzı* için ise *-(a)yan*, *-(ä)yän* eklerini verir: *bol-ayın* “olayım”; *bol-ayan* “olayım”.

Sibirya Türk lehçelerinde ise birinci şahıslarda şarta bağlı olarak kabul işlevi ön planda olup diğer şahıslara göre emir işlevi daha zayıftır. Emir kipinin çekimi şu şekildedir:

Sh. Tk. I. kş.: *-I:m*: *bar-ı:m* “gideyim”; *käl-i:m* “geleyim”; *siä* > *siiim* “yiyeyim”.

Hks. Tk. I. kş.: *-(I)m*: *çör-im* “yürüyeyim”; *sat* > *sadim* “satayım”.

Tuv. Tk. I. kş.: *-Ayn*, *-Iyn*, *-Uyn*: *al-ıyn* “alayım”; *sad-ayn* “satayım”.

Alt. Tk. I. kş.: *-(A)yın*, *-(O)yın*: *al-ayın* “alayım”; *oyno-yın* “oynayayım”.

Emir Kipi	Eski	Saha	Hakas	Tuva	Altay
Tk. I. kş.	Türkçe	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi
EK	<i>-ayın, -äyin</i>	<i>-I:m</i>	<i>-(I)m</i>	<i>-Ayn, -Iyn, -Uyn</i>	<i>-(A)yın, -(O)yın</i>
Çekim		<i>ılı:m</i>	<i>alim</i>	<i>alyn</i>	<i>alayın</i>

Eski Türkçede ikinci teklik kişi için sadece fiil tabanın kullanıldığını veya *-yıl-, -gil* ekleri kullanılır: *aya-yıl* “hizmet et”.

Sibirya Türk lehçeleri içerisinde Altay Türkçesi hariç diğer lehçeleri için emir kipinin ikinci teklik kişisi eksizdir. Altay Türkçesi için hazırlanan gramer çalışmalarında emir kipinin ikinci teklik kişi eksiz gösterilmesinin yanı sıra *-sAη, -zAη, -Kın, -(I)gAr* eklerine bu grup içerisinde yer verilmektedir (Dilek 2012: 1056).

Emir Kipi	Eski	Saha	Hakas	Tuva	Altay
Tk. II. kş.	Türkçe	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi
EK	<i>Ø / -yıl-, -gil</i>	<i>Ø</i>	<i>Ø</i>	<i>Ø</i>	<i>Ø / -sAη, -Kın, -(I)gAr</i>
Çekim		<i>al</i>	<i>al</i>	<i>al</i>	<i>al / alzaŋ</i>

Eski Türkçede teklik üçüncü kişi için *-zun, -zün* eki söz konusudur. Çokluk üçüncü eki için ise söz konusu eke çokluk eki gelmektedir: *-zunlar, -zünlär*: *alqın-zun* “azalsın”; *bol-mazun* “olmasın”. Çokluk eki almış biçimler ikinci şahsa saygı ifade olarak kullanılır (Gabain 2003: 79).

Sibirya sahasında ise teklik ve çokluk üçüncü kişi ekleri Eski Türkçe biçimlerinde olduğu gibidir. Çokluk üçüncü kişi eki de ekin üzerine getirilen çokluk eki ile yapılmaktadır. Tuva Türkçesinde çokluk üçüncü kişi ekinin çoğul eki ile kullanımı nadirdir.

Sh. Tk. III. kş. *-Tin* > Çk. III. kş. *-TinnAr*: *bar-dın* “gitsin” ~ *bar-dın-nar* “gitsinler”; *käl-lin* “gelsin” ~ *käl-lin-när* “gelsinler”; *siä-tin* “yesin” ~ *siä-tin-när* “yesinler”.

Hks. Tk. III. kş. *-Zın, -ZİN* > Çk. III. kş. *-ZinnAr, -ZİnnAr*: *çör-zin* “yürüsün” ~ *çör-zinnert* “yürüsünler”; *sat-sın* “satsın” ~ *sat-sinnar* “satsınlar”.

Tuv. Tk. III. kş. *-ZIn, -ZUn* > Çk. III. kş. *-ZInnAr, -ZUnnAr*: *al-zın* “alsın” ~ *alzınnar* “alsınlar”; *sat-sın* “satsın” ~ *sat-sınnar* “satsınlar”.

Alt. Tk. III. kş. *-ZIn* > Çk. III. kş. *-ZındAr*: *al-zın* “alsın” ~ *al-zındar* “alsınlar”; *oyno-zın* “oynasın” ~ *oyno-zındar* “oynasınlar”.

Emir Kipi	Eski	Saha	Hakas	Tuva	Altay
Tk. III. kş.	Türkçe	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi
EK	<i>-zun, -zün</i>	<i>-TIn</i>	<i>-Zın, -Zın</i>	<i>-ZIn, -ZUn</i>	<i>-ZIn</i>
Çekim		allın	alzın	alzın	alzın
Emir Kipi	Eski	Saha	Hakas	Tuva	Altay
ÇK. III. kş.	Türkçe	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi
EK	<i>-zunlar</i>	<i>-TInnAr</i>	<i>-ZinnAr, -ZinnAr</i>	<i>-ZInnAr, -ZUnnAr</i>	<i>-ZIndAr</i>
Çekim		allınnar	alzınnar	alzınnar	alzındar

Birinci çokluk kişi için *-alım, -älim*; n ağzında ise *-alam, -äläm* ekleri kullanılır: *bol-alım* “olalım”; *bol-alam* “olalım” (Gabain 2003: 79).

Çokluk ikinci şahıs için Saha Türkçesinde iki biçim söz konusudur. Bunlardan ilki *-Iax* eki diğeri ise *-IayIḡ* biçimidir:

Sh. *bar-ıax* (*bar-ıay-ıḡ*) “gidelim”; *siäx* (*siäyḡ*) “yiyelim”; *käl-iäx* (*käl-iäy-ıḡ*) “gelelim”. Hakas Türkçesinde de iki biçim söz konusudur: *-(İ)biIs*; *-AḡAr*.

Hks. *sad-aḡar* / *sad-ibıs* “satalım”; *çör-ibıs* / *çör-eḡer* “yürüyelim”. Tuva Türkçesinde de iki biçim söz konusudur. İlk biçim “sen ve ben birlikte” anlamında olan bir ektir. *-(A)Al(I), -(U)Ul(U)* ekidir. Diğeri ise *-(A)AllḡAr, -(U)UlUḡAr* ekidir.

Tuv. *al-ıulı* / *al-ıul* “iki kişi alalım”; *sad-aalı* / *sad-aal* “birlikte satalım”; *sad-aalıḡar* “satalım” *al-ıḡar* “alalım”.

Alt. Altay Türkçesinde çokluk birinci kişi için birden fazla ekin varlığı söz konusudur. Çokluk eki alan biçimleri de söz konusudur. Burada saygı vurgusu ön plandadır. *-Alık(tar), -Olık(tar)*. Ünsüzle biten ve ses uyumuna göre o’lu ve ö’lü biçimlere yuvarlak biçimler eklenirken kalın sıradan olanlara *-alıktar*, ince sıradan olanlara ise *-elikter* eki eklenmektedir.

Ünlü ile biten eklere ve incelik kalınlık uyumuna göre *-ylık(tar)*, *-ylik(ter)* eki eklenmektedir. Bunun dışında *-All* ve *-Oll* ekleri de yuvarlaklık, kalınlık, incelik uyumlarına göre fiillere eklenmektedir. Son olarak da *-yıl*, *-yli* ekleri kalınlık, incelik eklerine göre fiile eklenmektedir: **Alt.** *al-alık(tar)* “alalım”; *oyno-lık(tar)* / *oyno-yılı* “oynayalım”.

Emir Kipi	Eski	Saha	Hakas	Tuva	Altay
Çk. I. kş.	Türkçe	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi
EK	<i>-alım, -älim</i> / <i>-alam, -äläm</i>	<i>-Iax / -IayIŋ</i>	<i>-(I)bls / -AŋAr</i>	<i>-(A)Al(I), - (U)Ul(U) / -(A)AllŋAr, -(U)UlUŋAr</i>	<i>Allk(tar), - Ollk(tar) / - ylık(tar), - ylik(ter) / - All, -Oll / - yıl, -yli</i>
Çekim		<i>alıax / alıayıŋ</i>	<i>alıŋar</i>	<i>alılı / alıl</i>	<i>alalık(tar)</i>

İkinci çokluk kişi için *-ŋ* eki kullanılmaktadır. Bu ek tek kişi için saygı anlamında kullanılmaktadır: *qatıylan-ıŋlar* “gayret ediniz”. Gabain, *-ıŋlar* eki için nezaket değil sadece ekin çokluk biçimi olduğunu belirtmektedir (2003: 79).

Sh. *-(I)ŋ: bar-ıŋ* “gidiniz”; *käl-ıŋ* “geliniz”; *siä-ŋ* “yiyiniz”.

Hks. *-(I)ŋAr: çör-iŋer* “yürüyünüz”; *sad-ıŋar* “satınız”.

Tuv. *-(I)ŋAr, -UŋAr: alıŋar* “alınız”; *sad-ıŋar* “satınız”.

Alt. *-(I)gAr; -gOr: al-ıgar* “alınız”; *oyno-gor* “oynayınız”.

Emir Kipi	Eski	Saha	Hakas	Tuva	Altay
Çk. II. kş.	Türkçe	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi	Türkçesi
EK	<i>-ŋ</i>	<i>-(I)ŋ</i>	<i>-(I)ŋAr</i>	<i>-(I)ŋAr, - UŋAr</i>	<i>-(I)gAr; - gOr</i>
Çekim		<i>alıŋ</i>	<i>alıŋar</i>	<i>alıŋar</i>	<i>alıgar</i>

Emir Kipinin Olumsuz Formu

Emir kipinin olumsuz biçimi –MA eki ile yapılır. Bu ekin Sibiry Türk lehçelerinde fiilin biten son sesine göre olumsuzluk ekinin seslik varyantları eklenmektedir.

Sh.	Hks.	Tuv.	Alt.
barımım	satpim “satmayayım”	alba:yn	albayın “almayayım”
barıma	satpa “satma”	alba	alba/albazaŋ “alma”
barbatın	satpazın “satmasın”	albazın	albazın “almasın”
barımıayıŋ / barımıaxayıŋ	satpıbıs / satpaaŋar “satmayalım”	alba:lı / alba:l “sen ve ben almayalım” alba:ŋar “almayalım”	albayıktar/albaylı/albagar “almayalım”
barımaŋ	satpaŋar “satmayınız”	albaŋar	albagar “almayınız”
barbatınnar	satpazınnar “satmasınlar”	albazınnar	albazın(dar) “almasınlar”

Sibiry Türk lehçelerinden farklı olarak Saha (Yakut) Türkçesinde gelecek zaman emir kipi söz konusudur. Saha Türkçesinde bu yapımının çekiminde birden fazla varyantı vardır. Teklik üçüncü kişi, çokluk üçüncü kişide dışındaki kişi çekimlerinin birden fazla çekimi vardır.

Ayrıca J. Kruger, hazırlamış olduğu Yakut Manuel adlı gramer kitabında emir kipinin gelecek zaman birinci çoğul kişiyi çekimsiz göstermektedir (Kruger 1962: 143) Olumsuz biçimi ise olumsuzluk eki olan –ma ile yapılır.

Çekim I	Çekim II	Olumsuz I	Olumsuz II
bar-ıım →	bar-ıax-tıbın	barımım →	barımıaxtıbın
bar-aar →	bar-ıax-tıgın	barımaar →	barımıaxtıgın
bar-ıax-tın	bar-ıax-tın	barımıaxtın	barımıaxtın
bar-ıax-tıbıt →	bar-ıax-tıbıtın	barımıaxtıbıt →	barımıaxtıbıtın
bar-aar-ıŋ →	bar-ıax-tıgıtın	barımaarıŋ →	barımıaxtıgıtın
bar-ıax-tınnar	bar-ıax-tınnar	barımıaxtınnar	barımıaxtınnar

